

РОМАН РАХМАНИЙ

**ДМИТРО ДОНЦОВ
i
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ
1923-1933**

ЛОНДОН 1984

Вперше друкована в журналі «Визвольний Шлях»
кн. 6 і 7 за 1984 р.

© Права застережені за Автором і Українською
Видавничою Спілкою
200, Liverpool Road,
London, N1 1LF.

ДМИТРО ДОНЦОВ І МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ, 1923-1933

Життя людей українського роду в роки 1919-1939 обмежене двома світовими війнами в такий суцільний проміжок часу, що його можна б відокремити від усієї історії України в єдиний розділ з усіма аспектами минулого й майбутнього української нації. Є в ньому державність і анархія, є висока національна свідомість і безпросвітня темрява, є героїчні рухи й постаті, але є там і раби й нищівні відрухи сліпої юрби «без чести і поваги», як це висловився Євген Маланюк¹.

На тлі цієї двадцятирічної доби виділяються дві інтелектуальні постаті, як два протиставні віщуни на двох кінцях української землі: Дмитро Донцов і Микола Хвильовий. Їхнє співвідношення і їхні ідеї визначили характер українства обабіч ‘залізної завіси’, що протягом 20-ти років розділяла Україну на дві відмінні частини, хоч зв’язок між ними ще не зовсім перервано.

Тема цього нарису охоплює одне десятиліття їхнього активного життя, почавши з 1923 року, коли М. Хвильовий став відомий, як письменник по обох боках того ідеологічного й політичного вододілу, та скінчивши на 1933 році, коли Хвильовий перервав нитку свого життя власним пострілом у голову. Наслідки їхніх думок, слів і діяльності були відчутні протягом наступного десятиріччя, а відгомін їхньої творчості лунає сьогодні голосніше, як будь-коли досі в українському вільному суспільстві.

Вже саме зіставлення головних даних із їхніх життеписів може багато дечого уточнити, пояснити і показати схожості й відмінності в їхніх характерах і способі мислення. Аналіза їхніх головних думок може допомогти нам зрозуміти їхнє співвідношення і їхню роль в ті роки, коли формувалася новочасна українська націоналістична думка.

Дмитро Донцов — уродженець Приозів’я, прадавньої української території, що її врешті відвоював український народ своєю шаблею і плугом. Але предки Донцова походили зі Слобожанщини². Рік народження: 1883. Микола Хвильовий народився 1893 року, виростав і діяв усе своє життя на Слобожанщині — регіоні, що являв собою результат походу української стихії на схід, не наче український виклик усім агресорам з Азії³.

Донцов залишив свою вужчу батьківщину (м. Мелітополь) для того, щоб учитися в столичному університеті, в Петербурзі, де він став активістом українського революційного руху. Опісля він проводив революційну роботу в Києві, був ув’язнений і згодом утік на територію Австро-Угорщини. Жив у Львові, співпрацював з українськими видавцями, а зокрема з Симоном Петлюрою. Напе-

редодні Другої світової війни, як редактор журналу «Вістник», польська влада ув'язнила Донцова в концтаборі Береза Картузька. Після війни жив і працював у Канаді.

Освіта Донцова — регулярна: середня школа й університет, докторат з права 1916 року, при одночасному самонавчанні у ділянках літератури, естетики, ідеології, філософії та політики. Тим часом Микола Хвильовий закінчив тільки вищепочаткову школу і, після перерви, склав 1916 року матуральний іспит, як екстерніст, після чого негайно зголосився добровольцем до царської російської армії. Свої знання він постійно доповняв читанням на впопад. Відомін тієї несистематичної освіти помітний і на його оповіданнях, і на полемічних есеях.

Дмитро Донцов ще в юності усвідомив свою національність, як окрему від «великоруської». Вже як студент у Петербурзі він прочитав книжечку М. Міхновського п.з. «Самостійна Україна»⁴: «... беручи участь в українськім революційнім русі до першої моєї еміграції (1908 р.), я зрозумів і від Міхновського навчився розуміти цей рух, як протиросійський взагалі, не тільки протирежимний», — пише він у своїх спогадах⁵.

Грунтовно вивчивши історію України у відношенні до Московії-Росії, Донцов у молодому віці висуває тезу, що для українців немає інших виглядів на гідне самовизначення, як у цілковитому відокремленні від росіян. Шукаючи українську правду в час величного заміщення в поглядах української інтелігенції під двома окупаціями, Донцов знайшов ту правду і зважився публічно сказати її, хоч і яка прикра була ця правда для його сучасників. Спершу у статті, опублікованій у журналі «Украинская Жизнь» 1912 р., а опісля у брошурі п.з. «Модерне московофільство» надрукованій у Києві 1913 року, Донцов закликав українську інтелігенцію відкинути свою традиційну пошану перед російською культурою і дивну якусь духову залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах.

Ся залежність і досі тяжить як над нашою літературою, так і над громадською думкою і публічним життям. Ся залежність не дає українству й досі вийти з пелюшок і стати на власні ноги, ослаблюючи його відпорну силу в боротьбі з посторонніми впливами⁶.

Тоді Донцов у 1913 році, виразно відмітив, що наслідком тієї духовно-культурної залежності від росіян багато свідомих українців не усвідомили, «яка в іх душі — 'хочлацкая чи russкая'?»⁷ Та що гірше, саме в цій «двоїстості української національної вдачі... треба шукати причини неясності і нездекларованості програми сучасного українського міщанства»⁸.

Цей російський вплив «відриває нас від безпосереднього контакту з європейським культурним світом», спричинює в нас «абсолютне нерозуміння природи соціально-політичних явищ» та надає українцям «спеціфічні прикмети російської вдачі, котрі — як соціальні цінності — мають безперечне негативне значення». На численних прикладах Донцов показує, як «віра в єдиноспасаемість

російської культури замикає нам дорогу до першого джерела всякої культури — до Заходу»⁹.

Враховуючи, що в новочасній боротьбі українців за своє національне право місто і міщанство матимуть вирішальну роль, Донцов тривожився неприродною аполітичністю українського міщанського руху: «Ціла міщанська преса майже однозгідно оповіщає *urbi et orbi* що українство — ‘чисто культурний рух’, з політикою не маючий нічого спільногого. Так, як би ідея, при котрій входять в гру інтереси цілих суспільних класів, може бути чужа політиці»¹⁰.

Донцов закликав усю українську інтелігенцію протидіяти цій недузі, що її він назував «модерним московофільством» і яка становить поважну небезпеку зокрема для української марксистської інтелігенції. Ця інтелігенція може найшвидше відчужитися від української справи. Він пропонував:

Нашим обов'язком є відкинути на бік теорію аполітично-культурно-національно-сантиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних стосунків в Росії і вільну від впливів чужих концепцій». Українство — навіть міщанське — потребує нової орієнтації! Коли воно не хоче, розуміється, зостати на віки російським провансальством¹¹.

Отже, треба рішуче відокремитися *культурно й політично* від Московії — Росії, шукати джерел культури в Європі та політично формувати власний ідеал української державності. І це є те нове, що дав Донцов порівняно з попереднім поколінням українців. Адже ще й духовно-політичний батько Донцова, М. Міхновський, ґрунтував свій ідеал «самостійної України» на рівнорядному партнерстві з Росією згідно з первісними пунктами Переяславської угоди (1654). А Донцов — учень Міхновського — відкинув будь-який зв'язок з росіянами. На з'їзді українських студентів у Львові того самого 1913 року Донцов яскраво з'ясував цей український психологічний і політичний сепаратизм. Учасники з'їзду схвалили свою резолюції саме в дусі тієї доповіді, що викликала негативно-тривожну реакцію Леніна і щире зацікавлення С. Петлюри¹².

Від цієї незалежницької тези Д. Донцов не відступив ніколи в жодному періоді свого довгого активного життя. У воєнні роки він підтримував зв'язок з Українськими Січовими Стрільцями та Київськими Січовими Стрільцями, бо власну збройну силу він вважав передумовою успіху кожного визвольного руху. За Української Держави гетьмана Павла Скоропадського Донцов керував державним агентством преси, але коли гетьман проголосив грамоту про об'єднання України з «білою» Росією, він активно приєднався до протигетьманського руху під проводом Симона Петлюри. Опісля, знайшовши на чужині, Донцов керує пресово-інформаційним бюром у Швейцарії від імені уряду Директорії УНР.

До Львова Д. Донцов повернувся 12 січня 1922 року, як автор важливої книги «Піdstави нашої політики», в якій чітко визначив характер комуністичної Росії: «Так ідеологія російського комуніз-

*му, як і царизму — це тільки різні форми одної і тієї самої суті, одного і того самого загальностого характеру, що є нічим іншим, як воюючим із Заходом російським месіянізмом*¹³.

Завдяки полк. Є. Коновалецькі, Донцов очолив редакційну колегію відновленого Літературно-Наукового Вісника (ЛНВ) і в травні 1922 року видав першу книжку цього журнала.

Що ж до того часу робив М. Хвильовий? Кого собою являв він напередодні літературно-ідеологічних дебатів між Львовом і Харковом?

На десять років молодший за Донцова, Хвильовий не мав його можливостей здобути регулярну освіту, не знав тих чужих мов, які Донцову дозволяли черпати знання про Європу безпосередньо «із джерел», а не за посередництвом російської мови. Крім російської Донцов знає ще польську, німецьку і французьку мови та міг читати англійські тексти. У своїй діяльності Хвильовий був на ділі просвітянином-українцем. В революційні роки його захопила спершу повстанська стихія. Він знайшовся у комуністичному відділі, який поборював німецько-гетьманські військові частини, а потім оперував проти відділів української національної армії, що відступала перед наступом росіян — їхньої Червоної армії. Після короткого полону у вояків УНР Хвильовий утік і приєднався до 9-ої советоросійської дивізії, де його іменували військовим комісарем. Це було на початку 1919 року.

Через декілька місяців після тієї переорієнтації на Москву та її революцію, М. Хвильовий вступив до Комуністичної партії большевиків України (КПБУ), що на ділі становила тільки фракцію Всеросійської компартії. Після остаточного окупування росіянами України, навесні 1921 року Хвильовий поселяється у Харкові, тодішній столиці УССР, і співпрацює у газеті «Вісти», де редактором був його приятель В. Еллан-Блакитний. Хвильовий публікує спершу свої вірші й поему «В електричний вік», а в листопаді 1921 року разом з однодумцями випускає журнал т. зв. пролетарських письменників п.з. «Жовтень»¹⁴. Головні цілі того журнала накреслено в статті-маніфесті; автором був Хвильовий. Варто віднотувати уривок того маніфесту, щоб уточнити характер і мислення Хвильового, як письменника й публіциста на самому початку його кар'єри; антинаціональна фразеологія говорить тут сама за себе і відтворює тогочасну дійсність в Україні:

Спаливши ввесь гній феудальної й буржуазної естетики і моралі внесеної нею розтління гниючого трупа, ми, нові поети, ідемо в майбутнє не яко нова генерація на тлі старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотеперішні традиції...

Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорощені творчі одиниці робітництва.

Формуємо загони. Організуємо регулярну армію мистців пролетаріату.

Ми тут, на Україні, почуваемо себе тільки часткою всесвітньої душі робітничої поза межами держав і націй.

Мову українську беремо яко певний і багатий матеріял, даний нам

у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського...¹⁵

Тим часом у Львові Д. Донцов, у вступній статті першого випуску ЛНВ у травні 1922 року зовсім інакше з'ясовував завдання і журналу, і всього національно-свідомого українського інтелектуального прошарку. Поперше, він віднотував відмінність становища українського народу тепер, у травні 1922 року, порівняно з його становищем напередодні війни 1914 року: «Правда тоді — не так, як нині — розгонова енергія народу була зв'язана... Наша мета може не була така висока, але по дорозі до неї йшли майже всі»¹⁶.

Сьогодні — «наша ціль стала великою і ясною, як сонце... А шляхам до неї загубили ми лік. По сих шляхах, доріжках і манівцях розбіглася національна думка. Її сила і єдність дізнали великого удару». Тому першочергове завдання ЛНВісника також ясне: «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинути, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація...»

Це означало, виправдовувати українську національні, а не інтернаціональні ідеологію, «бо не лише віра без діла мертвіа єсть, але й навпаки. Безплідним є діло, неподтримане великою вірою. Безглаздим є чин, хочби як геройчний, некермованій ясною ідеєю, непримиреною і передуманою до деталів. У нас мало здавали собі справу з цього. На Заході, де люди взагалі думали інтензивніше... Там думали про се!...»

Тепер, у двадцяті роки двадцятого століття, треба це усвідомити та українському націоналізові засвоїти почуття «іrrаціональної віри в історичне покликання свого народу... в останні роки наш націоналізм набрав надзвичайної активності, не вкладаючи на жаль у неї ясної, свідомої своїх цілей і доріг думки...»

Все ж таки, ані ця вдоосконалена активність, ані месіянська віра не повинні стати самоціллю, а тільки засобом досягнення найвищої мети, бо йдеться про «змагання до найвищої форми самовизначення нації, щоб ціла нація могла в повному об'ємі виступати як самостійний, ні від кого незалежний чинник», себто, як державницька нація.

Донцов впевняв читачів, що ця мета знайде підтримку в масах українців і русинів усупереч усім регіональним відмінностям. Вона — та ціль — єдина «може тепер з'єднати коло себе цілу націю. І тих, що виховувалися на Шевченкові чи Стороженкові, і тих, що виховувалися на Шашкевичеві, Головацькім або на Федьковичу чи на Духновичу. Лише змагання до сеї цілі може засипати провалля, що — на втіху багатьом — ділило нас, може зробити з нас усіх єдину націю».

Чи це можливе при існуючому роз'єднанні, пригнобленні та зневірі після програної визвольної війни? Так, це — можливе при одній передумові: «... щоб в змаганні до нашої спільноти найвищої мети ми йшли разом; щоб дороги, якими йдуть одні, не перехрещувалися з дорогами, якими йдуть другі; щоб одні ніколи не

уживали способів, що шкодили б другим». Ось як остерігав своїх читачів Донцов у першому випуску ЛНВ, в травні 1922 року.

Щодо можливої орієнтації, то він відповідав також ясно: — «В нас кажуть: Або ‘на власні сили’, або — ‘орієнтація’. Для нас такої ділеми нема. Ми кажемо: Все і в першій мірі — ‘власні сили’, а потім ‘орієнтація’, без якої не обходить зрештою ні один з існуючих народів. Лише, повторюємо, ‘орієнтація’, вибрана одними, не сміє в ніякім разі шкодити другим», себто українцям, які ставлять все на свої сили.

Але насамперед треба переформувати свою психологічно-культурну орієнтацію, бо після першої світової війни головну роль в житті народів грає «дисциплінована науковою думка і вишколене віковою культурою почуття обов’язку». Тому треба «стясти з себе останки східньої культури» і створювати передумови національного відродження, на ґрунті безпосередніх зв’язків з Заходом:

... сю культуру повинні ми черпати з першого джерела без допомоги некликаних посередників так, як наші предки, що посилали своїх синів черпати зі скарбів європейського знання в Сорбонні, лондонськім або падуанськім університеті¹⁷.

Зважте обставину, що ці слова написано й надруковано на початку 1922 року, тоді, коли ні Хвильовий, ані навіть Зеров ще не закликав своїх сучасників орієнтуватися на «психологічну Європу». А Донцов у той час визначив також і політичні позиції, а не тільки культурно-літературні. Він вважав, що методи і шляхи до «перетворення потенціяльної енергії народу в кінетичну» мусять бути відмінні від тих методів і шляхів, що ними користувалися українські примиренці з московським окупантами (себто «малоросіяни») та галицькі угодовці з польськими експансіоністами (себто т.зв. «порядні русини»). Він каже:

Ми (ред. ЛНВ-РР) не визнаємо ні ‘традиції’ 1654 р., ні ‘традиції’ 1657 р. Ні Переяслава, ні Гадяча. Не можемо дати себе звести до ролі гайдамаків — знаряддя в чужих руках, ні до... ролі поетів і музиків. Не можемо бути ні пляцдармом революції ні пляцдармом контрреволюції. Хочемо бути не об’єктом, але суб’єктом історії...¹⁸.

В цій передмові до першого випуску відновленого ЛНВ з травня 1922 є весь зміст Д. Донцова, як публіциста і мислителя. Незалежно від усіх пізніших побічних міркувань, він тоді визначив українським патріотам на всій українській території та поза нею концепцію самостійної діяльності з одною метою: самостійна соборна українська держава. І ці його міркування, як також його писання протягом наступних п’яти років, доходили до читачів у київському й харківському центрах УССР та спонукували, ні, примушували думати самостійно, по-українському, а не під диктат московських наглядачів.

Уважливий, сумлінний дослідник прозових писань М. Хвильового з того часу помітить цей вплив думки Донцова також і в творах того словесного противника, що вмів самостійно думати й робити висновки. Те, що у Донцова сказано словами публіцистичної прози (а в Маланюка, крім прози ще й словами поезії), знаходимо

у творах Хвильового неначе куски скла із розбитого великого дзеркала української національної підсвідомості і свідомості, присипані полововою советоукраїнських фраз. Звичайно, паралелізм мислення, схоплення проблеми і висловлення її двома авторами не є виключений, але часова різниця появі думок дає певну підставу здогадуватися про вплив першого на другого. Ось у новелі «Солонський яр» Хвильового, з 1923 року, є така сентенція:

Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорноморську зойкає росою на обніжках золотих своїх ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не знайде веселого шляху...¹⁹

На ділі, це — в романтично-поетичній формі — думка Донцова із вступної статті «Наші цілі» в першому випуску ЛНВ з травня 1922 року:

Наша ціль стала великою і ясною, як сонце, і такою ж далекою, як здається пессимістам. Шляхам до неї загубили ми лік. По сих шляхах, доріжках і манівцях розбіглася національна думка. Її сила і едність дізнали великого удару.

В цій самій статті Донцов відмітив трагедію української інтелігенції на Наддніпрянщині, найактивніша частина якої — в ім'я т.зв. «залізних законів еволюції» та в ім'я «пролетаріату, як носія демократії» — буквально прирекла на загибель своє селянство, себто 80% населення України²⁰. Це страшне віщування здійснилося через десять років, коли Москва з допомогою т.зв. речників пролетаріату заголодили близько десять мільйонів українських селян. Але, покищо, Хвильовий — запозичивши думку в Донцова, чи й своїм розумом — також натякнув на цю саму трагедію в новелі «Редактор Карк», де один персонаж каже: «Махновщина, то є трагедія інтелігенції Лівобережної України». А другий персонаж уточнює це:

Україна... Да... Прогавили — пішла від нас, Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі... Ми не політики, ми поети. Нема в нас і північної жорстокості. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик, наш народ²¹.

Це з новелі Хвильового 1923 року. І, читаючи це, нам знову на гадку приходять слова Донцова зі статті «Наші цілі», де він роком раніше за Хвильового саме так остерігав свою громадськість: «*Mi не можемо дати себе звести... до ролі поетів і музиків...*» За обмежування до такої ролі Донцов звинувачував передусім письменників, які одностайно плекають слабкий, пасивний тип української людини. У статті «Криза української людини», надрукованій у квітневому випуску ЛНВ 1923 року, Донцов вбачав цю кризу в неправильному підході українських інтелектуалів, письменників і всіх інтелігентів до життя й літератури. «*Культ енергії в нас майже незнаний... релігія краси — це одинока поширенна в нас релігія...*»²²

Серед письменників за Збручем в УССР Донцов спостеріг тільки двох відмінних авторів:

Є там поети або письменники з талантом, як Хвильовий або по-

кійний вже Михайличенко, але загал! Загал шукає галаєливих форм... Що ж до змісту, то тягар старого сантиментального світогляду апостолів 'краси' тяжить і над 'новими' як би там вони себе не звали, поетами будуччини чи комуністами. Збудувати динамізм своєї творчості на позичених російсько-комуністичних мотивах — не вдається, а уgruntувати його на національній стихії не можуть. На заваді — брак оригінальності в їх творчості, що рабськи мавпує московську і не може розрізнати поняття революції від революції московської²³.

Хвильовий, на думку Донцова, був оригінальним автором і відзначався динамізмом, але і його придушила московська система. Саме у квітні 1923 року Донцов пророчо, сам не знаючи того, написав: «*Та сама душевна роздертисть і в Савченка, який кидає виклик місту... а з задушеного московським скорпіоном Хвильового виривається неначе передсмертний стогн: 'Жевріють спогади... про що? — Степи! Степи! Від вас, степи, я!'*» Донцов робить завваження, що «таких нот не чути в російській революційній поезії; в москалів, які оспіували свою, а не, як наші свіжовипеченні комуністи — чужу революцію, не було розбрату між думкою і чуттям. Тамті не шукали 'музики' в горожанській війні, а в трагедії 'лірики'. Їх динамізм не мав у собі нічого фальшивого, а патос — нічого штучного»²⁴.

Але Хвильовий, протягом 1924-го року помітно змужнів думкою і, як раніше від віршів перекинувся до поетичної прози, так і тепер він з ентузіазмом взявся за публіцистику. В квітні 1925 року своїм полемічним есеем він викликав справжню літературну дискусію, що протягом приблизно дванадцяти місяців із місцевої, харківської, перетворилася у майже все-українську дебату на тему кризи в українській літературній творчості. Можна розсудливо твердити, що цей процес національно-українського мужніння у Хвильового прискорювався в міру його ознайомлювання з писаннями Дмитра Донцова, Є. Маланюка й інших авторів українського та чужинецького «Заходу». І він зважився розпочати все-レスпубліканську дебату про характер і шляхи розвитку української літератури й культури в межах УССР. Ця «літературна» дискусія показала, що українська інтелігенція відчуває потребу підвищення рівня української літературної творчості і навіть у підсноветських умовах прагне встановити зв'язок з джерелами західноєвропейської культури без оглядання на московсько-російські культурні традиції²⁵.

Яскраві тези під час цієї дискусії висунув М. Хвильовий, неначе перегукуючися з вимогою Д. Донцова, висловленою ще 1913 та, згодом, 1922 року. «Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонової нації». «Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво». «Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати»; «Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства» — ось деякі думки Хвильового, що тоді (1925-26) дивували і сьогодні дивують читачів своєю сміливістю²⁶.

Ніяк не применшуючи тієї сміливості, тут, в ім'я історичної

правди, варто зазначити, що це була сміливість одного, доволі задерикуватого своїм характером українського комуніста, що дедалі більше розчаровувався в компартії взагалі, а зокрема був пригноблений розкладом комуністичної правлячої меншості в Україні. До голосу дедалі більше приходило русифіковане міщенство, про-ти чого остерігав своїх сучасників Донцов ще 1913 року.

Подруге, і в самій Росії не бракувало літераторів, які закликали якщо не зірвати з традиціями старої Москви, то принаймні підтягати свою літературу до рівня і стилів Західної Європи. Найголосніше залиував тоді, ще 2 грудня 1922 року, заклик російського поета-драматурга жидівського роду, Льва Лунца. Саме цю його доповідь прочитану на форумі літературного гуртка «Серапіонові Браття» в Москві, надрукував 1923 р. російський закордонний журнал «Беседа» п.з. «На Захід». Донцов негайно використав цей есей і надрукував його українською мовою в липневому випуску ЛНВ 1924 року, щоб поінформувати своїх читачів про зрушення панівної позиції Москви навіть у літературі Росії. М. Хвильовий, звичайно, був знайомий з писаннями Л. Лунца. Та й знов він, що і марксистські історики (М. Покровський у Росії та М. Яворський в Україні) виразно критикували стару Росію та її колоніяльну політику супроти своїх сусідів і реакційність її соціально-економічної структури та правління²⁷. Все це було добре відоме Хвильовому і тому могло йому здаватися, що його думки вкладаються у рамки марксистської комуністичної доктрини; а свою вірність їй він доказав своїми «чинами».

Д. Донцов із великою дозою почуття реалізму оцінював поривання Хвильового у його поетично-прозових творах. Наприкінці 1925 року Донцов надрукував важливу статтю в ЛНВ, п.з. «Українсько-советські псевдоморфози», в якій він проаналізував совето-українську творчість, щоб визначити, чи там ідеться про зміни в національному напрямкові чи, може, це тільки сповидні зміни пристосувального характеру. Він зробив висновок, що похмілля большевицької перемоги вже вивітрило з голів українських комуністів і їхніх коляборантів; «вchorашній бунт» замінила «безпросвітна ‘федеративна’ нуда...». В цім похміллю, затуманена бродить советсько-українська душа» багатьох таких, як Хвильовий, що вже визнав: «Мабуть прийшов кінець, з'їли сукні сини революцію...». Очевидно, таку революцію, яку Хвильовий уявляв собі, але якої ніколи не було.

Психоаналіза, що її провів Донцов над писаннями Хвильового у грудні 1925 року, прониклива і віща. Він писав: «Прийнявши большевизм як революціонер, Хвильовий не може погодитися з комуністичною сірістю. Йому ‘сіро’ в новім окруженні. Все — ‘дим’. У борсани Хвильового Донцов тоді спостеріг трагедію Гоголя:

Як тамтого відвідує його примара божевілля. Обидвох шарпали гризучі сумніви, даремно шукали синтези свого чуття з науковою Сходу, виливаючи своє огірчення в сатирі. Обидва тужили за чеснотами Середніх віків. Обидва писали про своє роздвоєне ‘Я’...²⁸

І тут Донцов передрікає злам Хвильового і пролетарських романтиків:

Чи на довго затримають провід 'бляшані революціонери'? Алеж власні критики співають їм вже вічну пам'ять. Вони своє відспівали, нових мелодій не знають, зрештою тримаються тільки чужою силою. Та проте передчасним було б гадати, що «романтики» переїдуть до табору національної революції, в ній знайдуть підложня для свого патосу, позбавленого вже змісту. Може того довершить аж нове покоління, що зуміє дощенту зліквідувати етнографічний про-вінціоналізм, а з другої сторони розп'ясти на віки розбійника зі Сходу, не прощаючи йому навіть на хресті...²⁹

Як відомо, таке покоління виросло в Україні щойно після Другої світової війни, як наслідок осмислення революційної збройно-політичної боротьби ОУН і УПА та власного прагнення знайти себе національно й особисто. А покищо, в грудні 1925 року, Донцов далі нагадує зокрема письменникам, що треба врешті «вбити в наших думках з однієї сторони просвітянину (в літературі — РР)... а з другої — ідеологію східного месіянізму...», та «надати 'жовтоблакитній' ідеології сили, фанатизму і жорстокості, яка забезпечила б їй перемогу над іншими і — дезертирів з татого боку»³⁰.

Ось такі були міркування Донцова про Хвильового й інших потенціальних динамічних українців в УССР, яких він там не бачив у грудні 1925 року. Тим не менше, ознайомившися зі змістом памфлетів Хвильового п.з. «Камо грядеш?» (1925), Донцов мусів з певним вдоволенням спостерегти, що одне його зерно, кинене в українську інтелектуальну землю ще 1913 року, сходить тепер на всій українській території. Адже ж, як віднотовує він у статті «До старого спору» (квітень 1926), «рівночасно в обох наших культурних осередках, в Києві та у Львові, здійнялася дискусія на тему нашої культурної приналежності. 'Схід чи Захід'? — так ставлять питання у Львові... 'Європа чи Росія?' — так формулюють питання в Києві...»

Донцов схвально пише про міркування Хвильового, який вимагає високоякісних творів, а не низькопробної масової продукції. «Звідси, — каже Донцов, — два висновки: перший (який робить Хвильовий) — треба вчитися в Європі, і другий (якого він ще не робить) — від Росії нам нема чого вчитися...»

Оскільки інтелігенти в Києві зорієнтовані на Росію сильно обурилися на Хвильового за його запальний поклик до орієнтації на Європу, то Донцов висловлює побоювання: «Не знати, чи не доведеться українському наслідувачеві Чаадаєву писати незабаром свою *Apologie d'un fou* (Покаяння безумного) — але питання поставлено і його вже не задушити»³¹. Звичайно, натяк тут на те, що з подібним закликом до російських інтелектуалів орієнтуватися на Європу виступив ще в XIX столітті вільнодумець Чаадаєв, якого царський режим примусив негайно покаятися та визнав його божевільним.

Щодо натяків Хвильового на український месіянізм, т. зв.

азія́тський ренесанс, то Донцов без обиняків спростовує його ілюзію:

Хвильовий говорить про ‘азія́тський ренесанс’, зачислюючи і Україну до Азії, — та про поміч Европи, потрібну для сього ренесансу. Хімера! Для ренесансу треба вільної конкуренції талантів. а де ж на се дозволить офіціяльна ідеологія?!

Донцов нагадує Хвильовому й читачам, що в цьому питанні «не Хвильовий має рацію, але Достоєвський», що свого часу виразно писав: «У нас (в Росії — РР) все так неподібне до Европи у всіх відношеннях, що європейських наслідків не можна осягнути на нашим ґрунті. Тим менше можна осягнути іх на Україні під Росією».

Отже знову, схвалюючи вибух свіжої енергії в колі українських інтелектуалів Харкова і Києва, Донцов безкомпромісово нагадує, що шлях до Европи може відкритися лише після зірвання мостів між Україною та Росією:

Ми співчуваємо з тою жменькою, що старається розірвати зачароване коло російщини і хоч трохи зачерпнути свіжого повітря з Европи. Але тяжко, щоб з сього щось вийшло. Росії зasadничо ворожі свободні засади окцідентальної цивілізації: Леніну так само, як Победоносцеву, ‘евразійцеві’ кн. Трубецькому так само, як ‘западникові’ А. Герцену... В Росії неможливий свободний розвиток думки, ані вільний розвій національності...

... в сім ціла суть, що не лише наша література, але й ціла наша національна ідеологія ніколи не вийде з-за дужок ‘хуторянства’, себто провінціялізму, поки ми не зчнемо її будувати на європейських засадах, а се доти буде неможливе, доки ми спершу ідейно, а потім і політично не відірвемося раз на все від стілки з Росією³².

Далі Донцов пояснює, чому теперішня Росія небезпечніша для України: бо вона вже перестала бути ізольованою від Азії, а наспаки — стала вже авангардом Азії, «тепер вона ближче до родинного міста Леніна, бувшого ханства Казанського, ніж до Києва... Україну силоміць втягається в «азія́тський ренесанс», в новий культурний інтернаціонал...», а не до Європи³³.

У жовтневому випуску ЛНВ з 1926 року Донцов із вдоволенням віднотував факт зростання кількості «зазбручанських письменників, що підняли активну боротьбу проти старого і нового (комуністичного) ‘москвобесія’ на Україні»³⁴. Про потребу «збудження в собі сього, колись нам рідного духа окцідентальної цивілізації... тої ‘психологічної Європи’, про яку (з приемністю стверджую се)», — каже Донцов, — «зачинають говорити не тільки серед наддніпрянської еміграції, але й в краю». І він цитує уривок з памфлету М. Хвильового «Думки проти течії», в якому подано дефініцію тієї Європи саме в донцовсько-шленглерівському розумінні, включно з його ідеальним типом «європейської громадської людини» в її «перманентній інтелектуальній, вольовій і т.д. динаміці»³⁵.

В той час (вересень-жовтень 1926) Донцов не мав на руках чергової серії памфлетів Хвильового п.з. «Апологети писаризму», що

саме тоді з'явилася в Харкові, але ще не дійшла до Львова. Донцов мав, однаке, критичну статтю М. Скрипника «До теорії боротьби двох культур», надруковану в «Нашій Правді» ч. 6-7 того ж 1926 року. Там цитовано черговий крок Хвильового у визначуванні позиції України не лише щодо Європи, але й також щодо Росії. Йдеться про те місце з «Апологет писаризму», в якому Хвильовий сперечаеться з Костем Буревієм, називає його донцівським терміном «москвофіл» — себе прихильником орієнтації літературної України на Москву — і пояснює йому свою позицію:

Словом, Союз все таки залишиється Союзом, і Україна є самостійна одиниця... оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, оскільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс?

I Хвильовий сам відповідає на своє запитання:

У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже вигодовувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток³⁶.

Немає сумніву, що в цих словах Хвильового — як і в усьому 13-ому розділі памфлетів «Апологети писаризму» — дзвенять не лише тони, але й терміни з раніше цитованої праці Д. Донцова п.з. «Модерне москвофільство» з 1913 року. Хвильовий заперечує потребу українців користуватися російськими перекладами творів світової літератури: «Не туди б'ете, тов. Буревію! Перекладами не заманите. Не заманите навіть оригінальною літературою, бо сьогодні, коли українська поезія сходить цілком на самостійний шлях, її в Москву ви не заманите ніяким «калачиком»³⁷.

Нагадаймо, що Д. Донцов перший у нас порушив цю проблему 1913 року:

Ціла західня культура йде до нас via Петербург і Москва. В нашій популярній літературі, наприклад, багато перекладається або переробляється з російського і майже нічого з польського або німецького... Перекладна наукова література рівно ж береться з російського, а коли й з чужоземного, то знов остильки, оскільки вже є російський переклад...³⁸

Приклад з польської дійсності під чужою займанчиною, взятий Хвильовим у своїй дискусії з «москвофілом-европенком» К. Буревієм, також має свого попередника у цій самій праці Донцова з 1913 року: «Поляки вже додумалися до конечності боротьби з непожаданими впливами. У нас іх навіть не помічають...» Оскільки Хвильовий дуже сміливо таврує нарікання К. Буревія і подібних йому «москвофілів» на те, що, мовляв, хтось посмів відсахнутися від російської культури і радить засвоювати західньо-

европейську, то варто ще раз нагадати: про цю «недугу» українського суспільства про яку Донцов писав ще 1913 року ось що:

Надзвичайно характеристичне, що в нашій суспільності не лиши помітно охоти скинутиє залежність (від Росії — РР), але на відворот. Лунають навіть голоси задоволення з існуючого статусу! Стрічаємо навіть жалі, що західня культура таки, мимо всього, проникає до нас, ‘а одновременно, к сожалению (!), ослабляется великорусское влияние’³⁹.

В такій атмосфері українства 1913 року, Донцов зробив помічення, що згодом відтворюватиме підсоння, в якому перебував, відчував і творив М. Хвильовий в Україні під советоросійським режимом. Дмитро Донцов писав:

Майже ціле життя українське до тої степені пересяжнуте російськістю, що кожному, хто має свій одмінний погляд на російську культуру, доводиться дуситися в нім, як в густім, важким тумані⁴⁰.

Через десять років опісля у новелях М. Хвильового знаходимо те саме. Для Хвильового-новеліста — це був той «дим», що прикривав йому вид на краче майбутнє України. А Хвильовий-публіцист, у тому самому стилі, що Й.Д. Донцов тринацять років перед тим, оформив свою тезу боротьби з тим підопічним статусом українських інтелектуалів супроти Росії:

Досить ‘фільтровати’ — ‘дайош’ свій власний розум! Коли ми беремо курс на західноєвропейське письменство, то не з метою притягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадництва⁴¹.

Таким чином Донцов у жовтні 1926 року мав багато підстав для вдоволення. Але він нічим не натякнув на якусь свою заслугу в зрушенні української культурно-політичної думки обабіч річки Збруч, хоча він добре зінав, що — як стверджує проф. Ю. Шевельов — «Дмитра Донцова Хвильовий читав радо і пильно»⁴². І, звичайно, він був ознайомлений з творчістю Є. Маланюка, який конструктивно доповняв «вісниківство», витворюване навколо особи Д. Донцова та його журналу.

Все ж таки Донцов не зупинився перед тим, щоб критично не приглянутися концепції Хвильового. До самооборонного твердження чи застереження Хвильового про сутолітературний характер усієї його дискусії Донцов робить завваження, яке він обґруntовує нарисом про антиєвропейськість Росії:

Але тут хочу лише ствердити, що постулат (Хвильового — РР): ‘не треба плутати нашого політичного союзу (з Росією) з літературою’ — дуже відважний... (себто: рискований — РР). Та ж всі ті ‘ідеї’, які нас так разуть в російському письменстві — є еманацією російського життя, або життя — їх еманація. В ‘Чека’ ми бачимо ‘бесів’ Достоєвського... Як можна відріжнити теорію від практики, Коран від Магомета? — Хто відкидає одне, відкине й друге⁴³.

Нагадавши Хвильовому і своїм західно-українським читачам

залізну логіку всеросійської дійсності, Донцов дозволив собі на нотку оптимізму:

Події змінюють вдачу тих, хто робить їх. Хто знає, чи бурливі роки від 1914 не перетворять психіку нашого народу — з психіки нацода-плебея в психіку нацода-володаря? Чи не є ми свідками авангардних боїв, які виведуть Україну з провінціяльного закутки на арену, де змагаються світово історичні народи?

Чи піде сей бій під червоним чи під синьо-жовтим прапором? Щодо цього маю переконання не таке, як обіцяльні зазбручанці. Але як би там не було, — ми вже трохи наближаємося до того часу, коли спір між обома прапорами стане виключно нашим внутрішньо-національним.⁴⁴

Значить, Донцов знову пробує унапрямити своїх читачів в окупованій Україні: треба насамперед витворити в собі почуття національної спільноти — єдності навколо одної мети, що дозволяє на суперечки і навіть на боротьбу за шляхи до тієї української мети, але *внутрі* своєї національності, без втягування до своїх суперечок чужої сили, себто Москви. Таким чином Донцов своєю залізною логікою заганяв і «москвофілів», і «патріотів» на дедалі чіткіші позиції, на протиставлення України Росії. І, як це стверджує проф. Ю. Шевельов, «у недозволеному памфлете п.з. ‘Україна чи Малоросія’, скільки можемо судити зі збережених уривків, Хвильовий ішов ще далі. Він говорив уже просто про боротьбу двох культур і про Москву, як центр міщанства. Єдиний висновок, що міг випливати з цього, був би висновок про потребу відокремлення й кінця союзу⁴⁵. Але, як відомо, Хвильовий такого словесного «висновку» ніколи не зробив.

Надії Донцова (якщо він мав такі надії) на цей висновок і зокрема на те, що дискусія чи суперечка за шляхи розвитку української культури й самобутності може залишиться внутрішньо-українською справою без притягання до неї чужої сили, не здійснилися. Противники Хвильового так негідно дискутували з ним, що їхні полемічні писання перетворювалися в доноси до партійних наглядачів у Харкові та в Москві. Зацькований звідусіль і роздертий власними сумнівами, Хвильовий також знизив політ своєї дебати до рівня і стилю прихильників московської орієнтації⁴⁶. Тому з обох сторін часто лунали негідні звинувачення в «попруженнях» партійної лінії та комуністичної ідеології під впливом Д. Донцова і інших «вістниківців». Нікому з них це не допомогло, коли окупант узявся грунтовно нищити українські культурні кадри. Не допомогло і Хвильовому навіть те, що він смертю погрожував Д. Донцову у своїй статті, надрукованій в офіціозі «Вісті», ч. 35 за 1926 рік. Там сказано:

Коли треба буде і будуть на те можливості — будьте спокійні — ми найдемо місце не одному пану Донцову у ‘штабі Духоні на’...⁴⁷

Це був натяк на те, що Донцова можуть большевики так убити, як юрба з большевичених солдат у 1917 році вбила без суду шефа

штабу західного російського фронту ген. Духоніна. Та вже незабаром, бо заявою з 4 грудня 1926 р. — під тиском керівників компартії України з безпосереднього Сталінового веління — М. Хвильовий покаявся. Своїм листом до ЦК КПБУ Хвильовий, разом з Досвітнім і Яловим, вирікся орієнтації на Європу, заперечив теорію про боротьбу двох культур в Україні та відмовився від зв'язків з українськими письменниками-неоклясиками.

Через рік опісля, Хвильовий мав практичну можливість «вибрати волю». Тоді окупаційний режим дозволив йому виїхати з України на т. зв. лікування до Відня на три місяці. Він побував також у Берліні та в Парижі. Саме з Відня 22 лютого 1928 р. Хвильовий написав покаянного листа до редакції журналу «Комуніст» і незабаром, вже в середині березня, повернувся до Харкова. Там він продовжує редакторську працю і свої суперечки з давніми й новими противниками чи суперниками за правильність комуністичного підходу до розвитку української літератури та культури. Ані Хвильовий, ані його співучасники цих лайливих дебатів чомусь не усвідомили цінної поради Д. Донцова про конечність не виводити внутрішньо-українських конфліктів перед очі чужоземної влади. Тим часом усі вони добровільно заганяли одні одних у московські сіті, постачаючи окупантам словаесні та друковані «докази» т. зв. ухиличництва й співзвучності з «донцовським націоналізмом». Врешті, після третього покаяння 1930 року М. Хвильовий на ділі перестав бути справжнім письменником і літератором. Як це підкреслює проф. Ю. Шевельов, у тогочасних писаннях Хвильового «вже стерті межі між критичною статтею і доносом»⁴⁸. Тепер він славить Москву й російську культуру, покликаючися на приклад М. Драгоманова, а поета Влизька засуджує за його пошану для І. Мазепи і за принижування царя Петра I. Через нецілих два роки опісля, О. Влизька розстріляно разом з 27 іншими українськими поетами в 1934 році. Юрій Шевельов проникливо характеризує Хвильового в період колективізації й підкорення українського села русифікованому містові:

У писаннях новогенераційців і їхніх попутників Влизька, Шкурупія, Полторацького, Хвильовий знаходить антиросійство, самостійництво, троцькізм, націоналізм, проамериканізм, український фашизм, ‘краватно-фрачне європейське хатянство’, хуторизм, себто куркульство, ідеалізм, ‘куркулячу пропаганду’, буржуазний ідеалізм Шпенглера, Донцова ‘та інших ідеологів фашизму’, ходиння слідами Донцова, Петлюри і Єфремова та ідеологію ‘захеканої українізації’⁴⁹.

Але Донцов ще 1928 року заново уточнив свою оцінку Хвильового, як одного із советоукраїнських письменників з роздвоєними душами. Їхнє шамотання і вся «советська література на Україні — найкращий тому доказ, що творча література може зростати лише на власних чуттєвих і духових підвалах; що роздвоєні душі літератури не створять»⁵⁰.

Остаточний перегляд поривів і зламів М. Хвильового Донцов дав у довгій статті п.з. «Микола Хвильовий», в липні 1933 року.

Здається, що Донцов спершу не вірив офіційному повідомленню про «самогубство»:

Як би не розв'язувати ‘загадки Хвильового’ і його наглої смерти, розв'язка буде проста. Загадка смерти в цім випадку буде її загадкою життя. Хоч би він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю вложила йому до рук та сама ‘велетенська сила’ — як він її знав — яка знищила його за життя... Москва⁵¹.

Звичайно, Донцов згадав нерозсудливу погрозу Хвильового з перед семи років та свою відповідь, яку рін дав йому в ЛНВ 1928 року:

Колись в полеміці зі мною писав Хвильовий, що ‘коли треба буде’, ‘ми знайдемо місце’ таким добродіям ‘в штабі Духоніна’. Я відповів, що не сі ‘перспективи’, що отвіраються в Совдепії для різновидів, найстрашніші. Найстрашніша та моральна смерть, яка їде там кожного, кому переконання або почуття самоповаги не позволяє присягати на кожну букву ленінського Корану’. Не думав я тоді, що хутко матиму таку трагічну ілюстрацію моого твердження; що між фізичною і моральною смертю — Хвильовий вибере першу, як менш страшну⁵².

Загибель Хвильового Донцов потрактував, як злочин Москви і тільки Москви; злочин, який «переростає рамки трагедії одиниці... переростає рамки літературних суперечок, чи українсько-більшовицьких позивів». Це — трагедія багатьох українців, що не спромоглися у своїх душах розв'язати проблеми соціального й національного визволення, бо ім здавалося, що це дві суперечні проблеми тоді, коли такої суперечності на ділі не було.

Хвильовий також захопився фанатизмом російської Півночі, яка, здавалось йому, несла соціальне визволення для всіх. Він надіявся на самовизначення української нації шляхом тієї спільноти революції. Але Москва, як наслідниця Чінгізхана, «цю формулу відкинула, бо осілість — це ‘ідеал буржуазії’. І так в нім зродився сумнів. Ця ‘московська сила, фатальна, жорстока’, як висловився Хвильовий, ставила свої домагання. Бути вічно на коні, дивитися на слези своїх близьких, задушити в собі все те, що допомагало його землі ставити опір номадам», — каже Донцов. Він розуміє, що йдеться про родинні й національні зв'язки, витворені на давніх традиціях українського народу. Московська влада не допустила до витворення жодної української синтези під її владою, бо для Москви єдина синтеза це — «послух, послух доктрини, яка — ще не знати — чи була доктриною ‘загірної комуни’, чи Івана Калити», збирача руських земель в московську імперію.

Коли сумнів у правильність свого шляху поглибився, Хвильовий побачив і червоний побут, і компартію зовсім в іншому світлі: «І раптом з нею не можна — але й не рвати з нею не можна». Щоб якось вирватись зі здоровими змислами із того «ідютського роздоріжжя», Хвильовий — як колись М. Гоголь — хватається за «сатиру на новий побут, сатиру на партійних Держиморд, сатиру... на всіх тих ‘сукініх синів, які з'їли революцію’, які — як каже Донцов — «видерли йому його ідеал з рук...»

В ім'я повноти людського «я», Хвильовий — на думку Донцова — «почав офензиву проти капралізації літератури». Але на тому шляху він знову зустрів ту саму ворожу силу: «Москув з її ‘більшістю’, всенівелюючу отару, як засаду не лише політичного, але й духового життя...» Цьому всеросійському масовізмові, нехай і зодягненому в українські слова, Хвильовий протиставив тезу шукання зразків у великих літературах Західу. Йому здавалося, що йому пощастило внести до нової віри в інтернаціоналістському одязі деякі свої, українські звичаї; але — каже Донцов — «Москва жартів не знала...» і негайно вдарила його. Тоді збентежений Хвильовий запитував сам себе: «Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безмежно Україну?»

Свою зайвість Хвильовий відчув ще глибше, коли він спробував висунути позитивну програму діяльності партійної інтелігенції, а саме: закликав відрусифіковувати Україну, бо, мовляв, «лише пролетаріят утворить відповідні умови до відродження молодих націй». В тому намірі «бренилі нотки не інтернаціональної, лише — національної революції... Це був бунт», — каже Донцов і робить остаточні висновки.

«Дивно було б, коли б ота спритна й звинна публіцистична й літературна діяльність його (Хвильового) не змобілізувала проти нього тих, які згуртувались коло ‘центра федерацівного міщанства’ — партію, Москву». В бою з мобілізованою всеросійською більшістю Хвильовий заламався. Спершу він покаявся, потім частинно відкликав свое каєтані, потім знову підкорився вимогам офіційної лінії та почав цікавитися «соціалістичним будівництвом», стає селькором, «керує працею в заводських літгуртках» і, наприклад, пише т. зв. оповідання про те, як «Петро... примусив свою корову працювати на користь колективу». Це маячіння з'явилось друком у тих же «Вісٹях» виконавчого комітету ЦК КПБУ 5 квітня 1933 року, коли з голоду по всій Україні гинули мільйони українських селян.

Врешті усвідомивши, що всі ті, які «б'уться не за свою справу, а за справу нової імперії, нової Москви», є тільки найманці-глядіатори, Хвильовий вирішив покінчти з життям. «Його останній жест — зостанеться страшним моральним ударом для облудної політики Росії на Україні», — писав у своїй статті з приводу смерті Хвильового Дмитро Донцов у травні-червні 1933 року в м. Львові⁵³.

Але «загадкою М. Хвильового» Донцов не перестав цікавитися і в наступні роки. Коли з Советського Союзу вирвався Ю. Клен, кол. член групи неоклясиків з Києва, Донцов писав до нього в листі 28 липня 1933 року: «Мав би до Вас масу питань про літературне життя на Україні і про ріжні персоналія, в першій лінії очевидно про Хвильового»⁵⁴. Які це були запитання, не відомо, але зовсім певно можна б здогадатися, що Д. Донцов мав на мислі, мабуть те, чого він не сказав у своєму есеї-некрологі на смерть Хвильового, а саме: — Чи, а якщо ні, то чому Хвильовий не лишив по собі протестного заповіту-звинувачення Москви за її геноцидну політику супроти всього українського народу?

Висновки

Зробімо головні висновки із досі сказаного:

1) Як у кожному дослідженні думок і діяння своїх національних предків, так і в цьому нарисі головна мета автора — не судити, але зрозуміти їхні міркування й почини, епонуки й мотиви їхніх вчинків та конкретні результати їхнього життєвого пориву і їхньої творчості. Якщо ми зрозумімо і вчуємося у все це, ми можемо придбати певні користі також для себе — для поглиблення власного розуміння української національної ідеї та для зміщення власної позиції в українській державотворчій вірі.

2) З двох головних оформленувачів української громадської думки, як на ділянці літератури, так і на ділянці ідеології, протягом десятиріччя 1923-1933 Дмитро Донцов був високоосвіченою і більш завершеною постаттю. Як пише проф. Ю. Шевельов, в ті роки «Хвильовий шукає істини, а Донцов установив її для себе раз назавжди і тільки прикладає її в кожному окремому випадку...»⁵⁵ Але Донцов знайшов українську істину раніше, ніж будь-хто інший з його сучасників; він оформив українське самостійництво супроти Росії всіх кольорів у психологічному, культурному, літературно-мистецькому й ідеологічно-політичному аспектах. Хвильовий, інстинктивно й на основі спостерігання свого довкілля, тільки помалу і немов сліпець намацуває той комплекс питань: на жаль, навіть до своєї смерті він не вирвався із того борсуня у «квадратному колі», яке він — разом з іншими українськими націонал-комуністами — створив собі.

3) Вплив Донцова на покоління М. Хвильового і його однолітків поза кордонами советизованої України був ширший, глибший і тривалиший у своїх наслідках, як вплив пориву й писань Хвильового. Свої українські тези Донцов формулював ясно, логічно і передавав їх читачам своїм своєрідним «барабанним» стилем та аргументами, які ґрунтувалися в його доброму знанні західно-європейської культури й суспільствознавства. Хвильовий писав імпресіоністським стилем, не дав ні однієї суцільної, політично завершеної статті, яка б унапрямлювала його читачів, що жили після Актів 22 січня 1918 і 1919 років. Його характер і темперament сатирика-полеміста, що любив шпигати будь-кого прямо й навідмаш, не дозволяли йому зосередити свою увагу на суттєвому, і присвятити свої вміння непроминальному замість займатися особистими суперечками місцевого характеру саме в час українсько-російської конfrontації.

4) Вплив Донцова на мислення і поступове формування української думки Хвильового був незаперечний. Статті Донцова і писання Євгена Маланюка були добре відомі київській та харківській групам активних українських інтелігентів та інтелектуалів. «Дмитра Донцова Хвильовий читав радо і пильно...» — уточнює проф. Шевельов те, на що тільки натякали інші автори раніше, і що багато-хто промовчує й досі⁵⁶. Три етапи творчості Хвильового (з помітними переходами від ставлення високо-мистецьких вимог до української «пролетарської літератури», через психологіч-

не відокремлення від Москви до обмірковування політичної незалежності України від Росії) розвивалися під тиском писань Донцова на все ліве крило українських активістів обабіч Збруча. Хто з них був щирим патріотом, той ставав дедалі більше вільнодумцем у своєму середовищі та активно або пасивно відщеплювався від того, що Донцов звав «мсдерним московофільством».

5) Самостійницька відмінність тривких поглядів Донцова від шукань Хвильового за шляхами до джерел культури Заходу унаочнюється яскраво в підході обох авторів до Шпенглерового твору «Занепад Заходу». Донцов читав його в німецькому оригіналі, Хвильовий — у російському перекладі з 1923 року⁵⁷. Донцов читав Шпенглера критично, Хвильовий прийняв його всеціло й безекритично так, як він приймав твори чи певні місця з творів інших прийнятих йому авторів і користувався їхнім матеріалом у своїх новелях і памфлетах безрозбірливо. Тому Хвильовий повірив Шпенглерові, що, мовляв, (як це вірили і вірять люди російської орбіти мислення), «Європа загниває». Може саме тому Хвильовий не «вибрав волю» в Європі, коли міг, бо повірив у твердження психологічного русофіла Шпенглера, що Європа надходить кінець і що, мовляв, тепер «світло» йде зі Сходу. Тим часом Донцов застерігався, як це він з'ясував Кленові в листопаді 1933 року: «Щодо Шпенглера... я не цілого Шпенглера приймаю. Шпенглера — автора ‘хижаків і травоїдів’, Шпенглера — погромцю ‘фелагства’ і т. зв. ‘пролетарської революції’ — приймаю без застережень. Але іншого — не зовсім. По-перше, ніяк не можу писатися на його зневажливу критику Англії, яку (Англію) я уважаю за найкращий витвір теперішньої цивілізації»⁵⁸.

6) Донцов виразно писав і закликав українських патріотів лівого напрямку — психологічно і фізично — «дезертирувати» із всеросійського політичного фронту, що здався «жовтневою революцією», а опісля «советським народом». Поклик Донцова знайшов своє відлуння в Україні 1970-их років, коли українські вільнодумці почали зрікатися советського громадянства замість робити компроміс з Москвою — гнобителькою України. Хвильовий — мабуть перебуваючи під враженням уявної сили німецьких комуністів, які підкопували демократію в міжвоєнній Німеччині за вказівками Комінтерну — не досяг того порогу правди, що був йому близчий, ніж українцям і українкам, які виростили під тиском уже могутньої советської імперії і все ж таки досягли його.

7) Внесок обох авторів — Донцова і Хвильового — у роз'яснення суті історичних і сучасних стосунків між Україною та Росією, між українською та російською націями — безперечно великий та історичний. Все ж таки Донцову належить першість у прокладанні українського шляху крізь чагарники російської імперії та всеросійської політичної думки. Донцов перший оформив у політичну концепцію народне українське переконання, що «від москаля полу вріж, а утікай». Донцов закликав українців психологічно, культурно і політично сепаруватися від Москви-Росії та відновити давній зв'язок України з Європою. Хвильовий щойно через 12 років опісля побачив це світло і спробував пропагувати його серед

своїх сучасників. На жаль, його підкорення компартії, потім його самогубна смерть, а далі московська цензура майже цілковито виключила його вплив на молодше покоління українців та українок у роки 1930-1980, якщо йдеться про Україну. У передмові від видавництва «Творів» М. Хвильового в США, на мою думку, сказано згідно з правдою таке: «Добрих два покоління молодих українських людей... не тільки не читали нічого з творів Хвильового, а часто й імені його не чули»⁵⁹. Тому й твердити про якийсь вплив Хвильового на національне відродження в Україні ніяк не можна.

Вплив Донцова, додатково до згаданих аспектів, позначився зокрема на західноукраїнській молоді 1920-30 років, яка від нього навчилася активізму в індивідуальних та організаційних формах при наявності сильної віри у свою справу. Український всенародний націоналістичний рух завдячує Донцову свою психологічну організованість, що вможливила політично-збройним формациям у роки 1939-1959, у всяких виявах своєї діяльності, витримати удари СРСР та її сателітних союзників. За поривання М. Хвильового не пішов на смерть свідомо ніхто з його прихильників, яких — як кажуть його еміграційні величальні — були «тисячі». Він не став прaporним іменем ані для своїх сучасників, ані для покоління після смерті Сталіна 1953 року. Тим часом за ідеї Д. Донцова на всі небезпеки революційно-визвольного життя — на в'язнення, тортури і на смерть свідомо ішли численні українці та українки, для яких ім'я Донцова було прaporоносним іменем. Та й нічого дивного, що його ідеї не втратили свіжості й актуальності сьогодні, бо взаємовідносини між Україною і Росією та між українською нацією і російською імперіялістичною нацією не змінилися від того часу. Крім того, ідеї й концепції Донцова виправдали себе на практиці та є освячені кров'ю борців за самостійну Україну. Не втратила значення і його пересторога про рабську підкореність української інтелігенції російській культурі.

8) Помилку роблять ті автори, які розглядають останній період псевдо-творчості Хвильового (від 1930 до 1933) і користуються тільки тими заламанськими еляборатами, як доказом його національної зради, а нехтують перший період його творчості, в якому він справді шукав за українською національною правдою і подекуди знаходив її, частинно під впливом Д. Донцова. Та ще більшу помилку роблять ті, що творчий порив і негідний злам М. Хвильового пробують висувати перед очі сьогоднішніх українців, як національно-український прapor. На ділі, Хвильовий — це культурно-літературна категорія української людини російської сфери володіння, людини, що зламалася в зіткненні з незмінною російською дійсністю, в якій культура, література й імперіяльна політика становлять одне органічне ціле. В політичному аспекті, Хвильовий щойно 1925 року наблизився до позицій 3-го Універсалу УЦРади але він ніколи не дозрів до змісту принципів 4-го Універсалу з 22 січня 1918 року — він не став самостійником навіть у націонал-комуністичному розумінні того слова. Від кожного інтелектуала вимагається, якщо вже не йти попереду свого народу, то принаймні в крок з його прагненнями і досягами, а не повертати

колесо історії свого народу назад. В національно-політичному аспекті, Хвильовий далі залишився позаду свого народу.

Тому нерозсудливо чинять ті, які силкуються замінити Д. Донцова з 1913-1933 років М. Хвильовим із його короткотривалого періоду шукань, поривів і зламу. Донцов мав гуманніший підхід до Хвильового, ніж це готові визнати противники Донцова — самозванні «хвильовісти» в еміграції. Донцов трактував Хвильового, як талановитого письменника, що відзначався енергією й динамізмом, прикметами, яких він не помітив у багатьох інших авторів советизованої України. Спостерігши шукання Хвильового з часу його переходу на прозу і згодом на памфлети, Донцов розсудливо допомагав йому знаходити український шлях і остерігав Хвильового перед небезпеками від будь-якого компромісу з Москвою. Коли ж Хвильовий заламався, Донцов не накинувся на нього з такою лайкою, яку можна було прочитати на Донцова з боку со-ветоукраїнських авторів і самого Хвильового. Донцов трактував Хвильового, як молодшого блудного українського брата — жертву російської імперіальності, що взяла в свій полон буквально тисячі «Хвильових». Стаття-некролог на смерть Хвильового у «Віснику» за липень-серпень 1933 була саме оглядом найновішої жертви Москви так, як її бачив Донцов. Ледве чи можна вимагати об'єктивнішого підходу одного українця до іншого — до блудного українського сина, розіп'ятого на всеросійському хресті ганьби.

9) Мабуть, щоб не послабити свого обвинувачення Москви, як убивниці Хвильового, Донцов не висунув запитання чому Хвильовий вибрав самогубство, а не удар по ворогові, який саме штучним голодом знищував мільйони українців? Чому Хвильовий (а втім М. Скрипник і П. Любченко), маючи зброю в руках, якої не мали українські селяни, не зробив протестного удару по ворогові тією зброєю і не залишив протестного листа-маніфесту з поясненням свого удару? ..

Можливо, Донцов вважав, що «лежачого», а тут ще й мертвого, українця не годиться бити, коли винуватцем була і є Москва. Це корисно свідчить про Донцова, як націоналіста з людськими почуваннями. Однаке ми, українці вільного світу і вільного мислення, у 1983 році мусимо висовувати ці запитання; а висунувши їх, мусимо дати власні відповіді й пояснення цієї складної проблеми, щоб можна було зробити власні висновки.

Наступні рядки — спроба дати таку відповідь.

Донцов розкрив таємницю М. Хвильового та інших недозрілих українських націонал-комуністів, коли він назвав їх роздвоєними душами, які не всілі впоратися з проблемою: якою мірою вони українці, а якою мірою вони всеросійські піддані. Термін «російський» чи всеросійський у Москві замінено терміном «советський», але від того ця «тюрма народів» не змінилася, бо далі вважали себе інтегральною, щирою частиною тієї великороджави та братами росіян. Це — пересічний загал; але в українських комуністів (хоч і які вони нечисленні) була додаткова проблема: усупереч логіці, вони пробували перескочити понад національність у т.зв. інтернаціоналізм — у єдність інтересів кляси російських про-

летарів і кляси українських пролетарів, що їх вони (зокрема Хвильовий) ототожнили з людством. Повіривши в цю ілюзію, вони не могли вирватися з тієї психологічної матні, бо вони були — як писав і Донцов, і Хвильовий — «провінціали», неспроможні на софістиковану гру росіян, нації зі старими державницькими традиціями і дипломатичними практиками. Українці оцінювали монету з лицьової сторони, не підозрюючи в ній фальшивки.

Подібно, як російські більшовики — родовиті москалі й русифіковані етніки, під тиском Сталіна калялися навіть за ті злочини, яких вони не вчинили, бо хотіли навіть умерти з іменем «добрих, стійких комуністів», так і українські націонал-комуністи не могли зірвати з партією в ім'я інтересів українського народу, бо вони хотіли зійти з цього світу, як «ідейні комуністи». Звичайно, це означає, що українські націонал-комуністи, відкинувши всякі моральні й етичні цінності українського народу (зокрема українського християнського світогляду), не мали моральної бази, на яку вони в скрутній ситуації могли б принаймні у своїх думках відступити і з тієї бази повести протиаступ на ворога, який загрожував і їм самим, і всій українській нації смертю. Слова Хвильового: «Немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати не можна», — таки найвлучніше розкривають цю страшну ідейну порожнечу українських націонал-комуністів, які — свідомо чи «романтично» — загубили всякий зв'язок з морально-етичними цінностями українського народу.

Ось чому Хвильовий, а за ним М. Скрипник і П. Любченко не мали моральної сили записати клаптика паперу декількома реченнями звинувачення Москві навіть за той геноцид, який Москва застосовувала перед їхніми очима і з їхньою безпосередньою чи посередньою допомогою саме супроти мільйонових мас мешканців України. А такий протестний маніфест — і зокрема такий заповіт Хвильового — залишився б нестерпимим свідченням про той геноцид і перед українським народом, і перед громадськістю світу. Якщо сьогодні відчуваємо брак таких безпосередніх свідчень про злописність штучного голоду в Україні 1932-33, то відповідальність за цей брак несуть українські націонал-комуністи, а зокрема М. Хвильовий, М. Скрипник і П. Любченко, які мовччи власною рукою перервали нитку свого життя і навіть власною смертю не сказали свого останнього слова на оборону свого народу.

Переховати і вислати закордон такі протестні письма можна було і тоді; а принаймні вони могли б вийти наверх у 1941 році, коли Україна була відкрита для такого вияву. Вірші російського О. Мандельштама, за які грозило в сталінські роки кільканадцятирічне заслання, переховали з небезпекою для себе його дружини Надежда і їхні приятели⁶⁰. Це один приклад. Писання українських патріотів-вільнодумців у не менш тяжких умовах по-военного Сов. Союзу — другий доказ того, що коли є національна однодушність, а не гоголівське «двоедуштя», тоді правду про Україну можна довести до відома світу навіть через найстрашні-

ші перешкоди. Адже «Лист українських політв'язнів» з Мордовських концтаборів доведено до відома Об'єднаних Націй 1956 року.

Хвильовий того не зробив і своєю самогубною смертю він не завдав Москві ані компартії того удару, про який пишуть його прихильники в еміграції. Навпаки — такою смертю він, хоч-не-хоч, приховав правду і кривду України. Виправдовування того вчинку, що суперечить навіть відомому принципові марксизму, створюванням легенд — начебто Хвильовий написав протестного листа до ЦК КПБУ, чи прославлювання його самогубства, як героїзм т. зв. мучеництва — тільки далі приховує ту правду і кривду України. На ділі, Хвильовий з винятковою проникливістю вмів проаналізувати свій характер і навіть, як не дивно, передбачити свій кінець. Новеля «Редактор Карк» — неймовірно переконливий доказ на обидва твердження. В цьому та в інших його писаннях відчутина його самотність і усвідомлення тієї своеї самотності — того браку ширшої бази, яку повинні були дати йому принаймні українські націонал-комуністи і вся ліва інтелігенція. Хвильовий знов, що там тієї підтримки немає, а наш народ «плює» на своїх комуністів так чи інакше. Він добре знов, що в критичній ситуації він буде один віч-на-віч тієї «великої, фатальної сили», як він звав Москву в усіх її різновидах. Тому майже пророчим було мотто до дев'ятого памфлету з його циклу «Апологети писаризму», мотто, взяте з В. Гюго: «Справа не в тому, з чого він почав, — справа в тому, чим він кінчить»⁶¹.

За кінець пориву і життя М. Хвильового частинну моральну відповідальність несеуть також його сучасники — українські націонал-комуністи і прихильники інших лівих переконань. Знаючи це, може Донцов саме тому й не висунув запитання про неіснуючий передсмертний писаний протест М. Хвильового; бо поставивши руба таке запитання, він зменшив би відповідальність Москви і мусів би звинуватити всю українську інтелігенцію за це недостойне занедбання. А тим часом ця інтелігенція так чи інакше знаходилася під жорстокими ударами московського керівництва.

Значить, у підході Д. Донцова до трагедії українського інтелігентського прошарку в двадцятих і тридцятих роках було більше гуманності й загально-українського розуміння інтересів рідної нації під обухом окупанта, ніж противники Донцова готові будь-коли визнати це в його заслугу. Цей аспект тільки підвищує моральну цінність трагічного десятиріччя 1923-1933 в історії формування української націоналістичної думки.

Монреаль, 1-15 жовтня 1983

ПРИМІТКИ

Основні думки цього нарису автор з'ясував учасникам двох конференцій, присвячених сторіччю з дня народження Дмитра Донцова: 5 листопада в Чікаго, під керівництвом проф. Д. Штогрина, і 12 листопада 1983 р. в Монреалі під керівництвом голови Відділу НТШ проф. Я. Келебая. Автор щиро вдячний проф. Д. Штогринові за його допомогу в розшуку за частиною цитованого матеріялу.

1. Є. Маланюк, «Куліш», вірш.
2. М. Сосновський, Дмитро Донцов: *Політичний портрет*. Нью-Йорк, 1974.
3. О. Ган, *Трагедія Миколи Хвильового* (н.д.). Григорій Костюк, «Микола Хвильовий — життя, доба і творчість», *Микола Хвильовий: Твори в п'ятьох томах*. Нью-Йорк, 1978, том I. Далі цитовано — *Хвильовий: Твори...*
4. М. Міхновський, *Самостійна Україна*. Вецляр: РУП, 1917.
5. Д. Донцов, *Рік 1918*. Київ (перевидане в Торонто, «Гомін України», 1954).
6. Д. Донцов, *Модерне москвофільство*. Київ, 1913, стор. 4. Пор. скорочений текст цього нарису, виданого у Львові: Дмитро Донцов, «Російські впливи на українську психіку», збірник *Russica: Розвідки і статті*. Бібліотека «Діла» під ред. Василя Панейка. Львів, 1913.
7. *Модерне москвофільство*, стор. 5. Цінний нарис про ідейні позиції Д. Донцова до 1913 року опрацював д-р Анатоль Бедрій: «Світоглядово-ідейна біографія Дмитра Донцова до 1913 року, *Визвольний Шлях*, кн. 11 (Листопад 1983), стор. 1311-16; кн. 12 (Грудень 1983), стор. 1415-30.
8. *Там же*, стор. 7-9.
9. *Там же*, стор. 12.
10. *Там же*, стор. 24.
11. *Там же*, стор. 24-30.
12. Д. Донцов, *Сучасне політичне положення нації і наші завдання*. Львів: Молода Україна, 1913. Див. передрук одного розділу цієї праці Донцова у *Визвольному Шляху*, кн. 1 (Січень 1984), стор. 54-75). Симон Петлюра, «Листи до Дмитра Донцова», *Літературно-Науковий Вістник*, кн. 12 (1931), стор. 1078. В. І. Ленін про Україну. Київ, 1957, стор. 297-8.
13. Д. Донцов, *Піdstави нашої політики*. Віденсь, 1921.
14. О. Ган, *там же*, 28-31. Костюк *там же*, стор. 31-32.
15. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 553-54.
16. «Наші цілі», *ЛНВ*, I (Травень, 1922), стор. 1-5.
17. *Там же*, стор. 3.
18. *Там же*.
19. *Хвильовий: Твори*, т. I, стор. 194.
20. *ЛНВ*, кн. I (1922), стор. 3.
21. *Хвильовий: Твори*, т. I, стор. 137.
22. Д. Донцов, «Криза української літератури», *ЛНВ*, 4 (1923), стор. 352.
23. *Там же*, стор. 364.
24. *Там же*, стор. 366.
25. George S. N. Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934*. New York, 1956. Roman Olynyk, *Literary and Ideological Trends in the Literature of Western Ukraine 1919-1939*. Unpublished Ph.D. dissertation. Université de Montréal, 1962.
26. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 417.
27. «Дискусія про художню літературу в РСФСР», *Життя й революція*, ч. 4 (1925), стор. 25-27. Речниками «вільної конкуренції в літературі» Росії були тоді головно Л. Троцький, Н. Бухарін і А. Луначарський, Л. Лунц «На Захід», *ЛНВ*, 7-8 (1924), стор. 357-66. Пор. *The Serapion Brothers: A critical anthology*. Ed. G. Kern and Ch. Collins. Ann Arbor, 1975, pp. 148-157. M. N. Pokrovskii, *Russia in World History, Selected essays*. Edited by Roman Szporluk. Ann Arbor, 1970.
28. Д. Донцов, «Українсько-советські псевдоморфози», *ЛНВ*, 3 (1925), стор. 321-36. Тут цит. з Донцова, «Дві літератури нашої доби». Торонто, 1958, стор. 100-101.
29. *Там же*, стор. 104.

30. *Там же*, стор. 107.
  31. Д. Донцов, «До старого спору», *ЛНВ*, 4 (1926), стор. 355-56.
  32. *Там же*, стор. 365-66.
  33. *Там же*, стор. 367.
  34. Д. Донцов, «Крок вперед», *ЛНВ*, 10 (1926), стор. 167.
  35. *Там же*, стор. 174.
  36. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 315-6.
  37. *Там же*, стор. 314.
  38. Донцов, *Модерне москвафільство*, стор. 12.
  39. *Там же*, стор. 14.
  40. *Там же*, стор. 5.
  41. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 317.
  42. *Там же*, стор. 55.
  43. Донцов, «Крок вперед», *там же*, стор. 180-81.
  44. *Там же*, стор. 182.
  45. *Хвильовий: Твори*, стор. 37.
  46. Донцов, «Українсько-советські псевдоморфози», там же, стор. 104, зокрема про «блішаних революціонерів». Також Ю. Шевельов, «Про памфлети Миколи Хвильового», *Микола Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 42-44.
  47. Донцов, «До старого спору», *там же*, стор. 370.
  48. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 40.
  49. *Там же*.
  50. Донцов, «Невільники доктрини», *ЛНВ*, 9 (1926). Див. Донцов, *Дві літератури нашої доби*, стор. 92.
  51. Д. Донцов, «Микола Хвильовий», *Вістник*, кн. 7-8 (1933). Тут цитовано з передруку: *Сучасність*, ч. 5 (Травень, 1973), стор. 75.
  51. *Там же*, стор. 76.
  52. *Там же*, стор. 76.
  53. *Там же*, стор. 93-94.
  54. Роман Рахманний-Олійник, «Дмитро Донцов і Юрій Клен 1933-1939», *Ювілейний збірник УВАН в Канаді*. Вінніпег, 1975, стор. 120.
  55. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 55.
  56. *Там же*.
  57. Шевельов, див. примітку: *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 29.
  58. Рахманний-Олійник, *там же*, стор. 125.
  59. *Хвильовий: Твори*, т. I, стор. 8.
  60. Надежда Мандельштам, *Вторая книга*, Париж, 1972.
  61. *Хвильовий: Твори*, т. IV, стор. 291.
-

